

Enis Omerović^{*1}

PRIKAZ KNJIGE: CAROLE HODGE (2019) THE BALKANS ON TRIAL: JUSTICE VS. REALPOLITIK, LONDON AND NEW YORK: ROUTLEDGE, 325 STR.

Dugo iščekivana knjiga autorice Carole Hodge, doktorice političkih nauka i magistrice pravnih nauka, koja godinama istražuje međunarodne prilike na Balkanskome poluotoku, ugledala je svjetlo dana 2019. kod izdavača *Routledge: Taylor & Francis Group: London and New York*. Autorica, koja posvećuje svoju temeljitu studiju djeci žrtvama rata i njihovim porodicama, obradila je, kontekstualno, veliki broj čimbenika koji se vezuju za Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY, Tribunal), odnosno međunarodni oružani sukob u Bosni i Hercegovini od 1992. – 1995. Studija predstavlja veliki doprinos uz mnoge neiscrpne podatke koji su popraćeni, i uz mnoge tvrdnje koje su potkrijepljene mnoštvom relevantnih izvora u bilješkama koje se nalaze na kraju svakog poglavlja u knjizi. Najveća poteškoća u ovim studijima, uz veliko razumijevanje autoricinih promišljanja i strahova, jeste gdje stati, i kada je prilika da sami sebi možemo reći da smo „zatvorili krug“, upotpunili jedno stručno i naučno štivo, i da je ono u tome trenutku donošenja naše odluke dovoljno razumljivo i prijemčivo svim istraživačima genocida, ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti, studentima pravnih, kriminalističkih, politikoloških i historijskih disciplina, izučavateljima i zaštitnicama ljudskih prava, ali i političarima, pravnicima, advokatima, sudijama, tužiteljima. Da je dostupno za sve one koji žele imati i raspoznati jednu veću sliku (eng. *greater picture*) svih ključnih zbivanja na ovim prostorima u posljednjoj deceniji XX. vijeka.

U prvome odjeljku, C. Hodge istražuje prilike koje su doprinijele i uvjetovale genezu Tribunal-a, vođena mišljju Elie Wiesela iz njegova pisma upućenoga 1996. Antonio Casseseu, prvome predsjedniku ICTY (1993-1997), da u ekstremnim situacijama šutnja znači odgovornost. U ovome poglavlju, nakon kraćega uvoda, autorica opisuje, u kratkim crtama, događaje iz 1991. u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, ali i u BiH, zatim početke agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992., početak opsade Sarajeva, međunarodnu politiku prema BiH prve godine oružanoga sukoba, sistemsko počinjenje međunarodnih zločina u BiH, ali i mirovne planove za sudbinu ove države, u kojima je bilo vidljivo da je međunarodnim faktorima polazište činjenica da se u ovoj državi vodi unutrašnji, a ne međunarodni oružani sukob. Prije osnivanja Tribunal-a autorica raspravlja i o radu i izvještaju Komisije eksperata, na čelu koje je bio istaknuti međunarodni pravnik, Mahmoud Cherif Bassiouni. Na kraju poglavlja autorica će zaključiti

¹ Doc. dr. sc., Pravni fakultet Univerziteta u Zenici.

da će do juna 1992. biti sasvim razvidno, s mnogo dokaza koji indiciraju da se u BiH sustavno vrše teški međunarodni zločini, poput onih prethodno počinjenih u Republici Hrvatskoj. I pored televizijskih slika koncentracijskih logora, učinkovita međunarodna akcija je izostala. Ne samo da međunarodna zajednica 1992. nije dovela do kraja rata i kraja činjenju zločina, već su se uočavali elementi opstruiranja Komisije eksperata, koja je trebala izvijestiti što se to tačno „zbiva“ na području republika Hrvatske i BiH.

U drugome dijelu, autorica iznosi argumente u prilog tezi da se ICTY od svoga osnivanja, Rezolucijom Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 1993., našao u mnogobrojnim poteškoćama. „Ustanovljavanje Tribunala slijedilo je sličnu putanju kao Komisija eksperata, u odsustvu finansijske i druge osnovne pomoći od međunarodnih institucija i država.“ (str. 45). Uporedo s „problemima s početka“ (eng. *Teething problems*), autorica je na vrlo jasan i decidan način uspjela predložiti čitatelju oružani sukob u BiH u 1993., međunarodni mirovni proces u to doba, rasprave o pitanju pravne prirode Tribunalu u smislu kakvog ga mi (čitaj: međunarodna zajednica) želimo u uvjetima kada nije bilo međunarodnih krivičnih tribunalu nakon Nuremberga i Tokija. Rasprave nas vode u vrijeme kada ova privremena međunarodna pravosudna institucija nije imala glavnoga tužitelja (Richard Goldstone tek će doći na to mjesto sredinom 1994.), ali i prvobitnomu biranju sudija, kada je jedanaest sudija ICTY „našlo sebe u potrazi“ i iščekivanju prvoga glavnoga tužitelja.

Treće poglavlje naslova *Srebrenica: katalizator za promjenu?* sadržava ključne opise ratne 1995. godine u BiH, kada bosanske vladine oružane snage ojačavaju i kada se mijenja ravnoteža vojne moći na ovim područjima. Te godine dolazi i do pada dvije sigurne zone Ujedinjenih nacija (proglašeno ih je šest dvjema rezolucijama Vijeća sigurnosti 1993.) Srebrenice i Žepe. Dana 25. jula 1995. R. Goldstone podiže optužnicu protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića za genocid i zločine protiv čovječnosti počinjenih u općinama širom BiH 1992., i izdaje naloge za njihovo uhićenje. Međutim, i pored ovih međunarodnih naloga, obojica će ostati na slobodi do 2008., odnosno do 2011. Niti će Slobodan Milošević biti optužen u naredne četiri godine, sve do 1999. Ovo je godina i početka međunarodnih pregovaranja, koja će 21. novembra iznjedriti parafiranje (Dayton), a potom 14. decembra i potpisivanje (Pariz) Općega okvirnoga sporazuma za mir u BiH. Kako je S. Milošević još uvijek bio ključna figura za međunarodne faktore to pregovori i rezultat „Daytona“ leže u činjenici da „politika kuje pravdu“. Autorica, jednako tako, „Dayton“ karakterizira u smislu da je pragmatizam nastupio prije općih načela, odnosno da nekim načelima i nije bilo mjesta upravo zbog „pragmatičnosti“ pristupa rješavanju „bosanskoga pitanja“. Primjer za takvu tvrdnju je da je genocid na području Srebrenice učinjen prije Dayton-a, a, ipak, međunarodnoga krivičnoga tribunalu „nije bilo“ u tome američkome gradu. „Bosanska delegacija, s druge strane, bila je prisiljena, pod prijetnjom nastavka rata i povlačenja EU i američke

pomoći, da stavi svoj potpis na Sporazum zajedno s Miloševićem i hrvatskim predsjednikom, Franjom Tuđmanom, obojica koji su očigledno bili izuzeti od cijele odgovornosti za počinjene zločine pod njihovom komandom.“ (str. 61). Po autorici, neoptuživanje srbijanskoga i hrvatskoga predsjednika u ovo ključno vrijeme 1995. utjecat će na implementaciju Sporazuma decenijama. Dayton je tako postao rezultat potrebe da se pomire različita međunarodna stajališta i ciljevi. Zapravo, Sporazum, koji nije na pravi način adresirao počinjene zločine i nije u potpunosti prepoznao mehanizam koji je uspostavljen 1993. – nije dobar, iako je u sebi sadržavao elemente prijelaznoga rješenja.

U *Postdayton: genocid i nekažnjivost* poglavlju razrađuju se vojni i civilni aspekti Sporazuma s kraja 1995., uloga IFOR-a kao međunarodnih snaga, uloga institucije Visokoga predstavnika međunarodne zajednice u BiH, s posebnim naglaskom na djelovanje Carla Bildta u tome postratnome razdoblju (decembar 1995 – juni 1997). Paralelno s dešavanjima u BiH, autorica prati razvoj ICTY i njegov prvi proces: suđenje Dušku Tadiću, koje je počelo 7. maja 1996., i čije su sudske odluke od izuzetne pravne važnosti da daljnji razvoj instituta međunarodnoga krivičnoga prava. Postratni period u BiH značit će novu vlast pojedincima koji će kasnije biti pravomoćno osuđeni za međunarodne zločine pred ICTY, naročito Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić. Uslijediće i prva uhićenja haških optuženika za genocid, ili njihovi pokušaji, od strane britanskih trupa IFOR-a na prijedorskome području 1997. Kroz ispitivanje uloge S. Miloševića u godinama nakon 1995., autorica zaključuje da je prevladavajuća kultura nekažnjavanja rezultirala u propuštenim prilikama da se glavni počinitelji zločina „privedu pravdi“ (str. 88), ističući da su se razlike između američkoga i europskoga (u pogledu potonjega čitaj: britanskoga i francuskoga) pristupa međunarodnom oružanom sukobu prelide i na postdaytonski period, čemu svjedoče i odvojeni memoari Richarda Holbrookea i C. Bildta.

U petome poglavlju autorica se bavi *Kosovom* te ulogom ICTY, posebno njegova tužiteljstva u radu na podizanju optužnica i kažnjavanju. Vrlo je zanimljiv podnaslov ovoga dijela: *vježba u izjednačavanju*, što čitatelja zasigurno navodi na razmišljanje: je li se doista u međunarodnoj zajednici, u međunarodnim institucijama, uzimajući u ovome kontekstu i djelovanje Tužiteljstva ICTY, radilo na izjednačavanju strana, propagiranju i pronošenju ideje unutrašnjega oružanoga sukoba (građanskoga rata), rata koji ima svoje korijene u teoriji o etničkoj mržnji, a sve s ciljem simetrije krivnje? Autorica daje precizan uvid u važne događaje na i u vezi s Kosovom, još od Ustava iz 1974., tokom 1980tih, sve do 1990tih i oružanoga sukoba na Kosovu 1998., izvršenih ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti na tome području, masakra nad civilima, kosovskim Albancima u selu Račak 15. januara 1999., svojevrsnoj međunarodnoj paralizi 1998., ali i oružanoj intervenciji, odnosno upotrebi oružane sile od strane NATO pakta prema tadašnjoj Saveznoj Republici Jugoslaviji 1999. U prvome dijelu ovoga poglavlja iz pozicije međunarodnoga prava vrlo je zanimljivo autoricino

promišljanje i njezino viđenje je li NATO bombardiranje SRJ, bez prethodnoga dopuštenja Vijeća sigurnosti UN da se oružana sila može zakonito upotrijebiti protiv neke države, u skladu s normama ove grane prava. Drugi dio ovoga poglavlja rezerviran je za optužnice u vezi s Kosovom i djelovanje glavne haške tužiteljice u to vrijeme, Carle Del Ponte. Autorica se vrlo temeljito osvrnula i na presude u predmetima protiv Milana Milutinovića te suđenju i ponovnome suđenju Ramushu Haradinaju. Slijedi zaključak da su pregovori u Rambouillet i Parizu vjerovatno uvjerili međunarodne lidere da Milošević nije više „održiv pregovarački partner“ (str. 121).

U narednomet, šestome odjeljku naslova *Samozastupanje: balansiranje prava*, autorica ulazi u pravnu analizu prava optuženika na odbranu u krivičnom postupku, pa tako i pred međunarodnim sudskim institucijama, koju posebno karakterizira fenomen samozastupanja. Nekoliko je optuženika pred ICTY optiralo za dozvolu samozastupanja i uglavnom se radilo o srpskim optuženicima koji su bili na vodećim političkim ili vojnim pozicijama tokom oružanoga sukoba u BiH. S. Milošević je bio prvi eksperiment u samozastupanju, nakon njega je uslijedio M. Krajišnik, s neuspjelim pokušajima Zdravka Tolimira i Slobodana Praljka da to isto učine. Autorica je posvetila posebnu pažnju predmetu protiv R. Karadžića i njegovim insistiranjima da sam sebe brani u postupku, dok je u zaključku ovoga dijela predočila svoje gledište ovoga pitanja u smislu da ne treba postojati opcija samozastupanja za teška krivična djela, poput rješenja u kontinentalnom pravnom sistemu. Pravnici praktičari (branitelji) za svoje ponašanje mogu biti sankcionirani ili, čak, izbačeni iz advokatske komore u slučaju teških kršenja normi, dok *pro se* optuženik nema što izgubiti (str. 145). U slučaju ICTY, dozvoljavanje optuženicima da sami sebi budu branitelji u krivičnom postupku rezultiraće zloupotrebotom procedure, smanjenom učinkovitošću, ohrabrvanjem nepotrebno dugih suđenja, vrlo često po bolnoj cijeni preživjelih žrtava, tj. svjedoka. Konačno, trenutna bitka u državama sljednicama SFRJ u utemeljenju i oblikovanju historije sukoba iz 1990ih godina, gdje revizionizam i negiranje još uvijek preovladavaju, nije potpomognuta praksom sudskih vijeća na ICTY, koji su u nekim slučajevima omogućili virtualno besplatno uzdizanje *pro se* optuženicima (str. 145).

Sedmo poglavlje je u cijelosti posvećeno suđenju Vojislavu Šešelju. Autorica radi analizu cijelog suđenja, od pretpretresnoga postupka, preko glavne rasprave, zaštite svjedoka, osuda za nepoštivanje ICTY, presude. Posebno ističe prethodno navedeni problem samozastupanja koji predmet (*Šešelj*) je postao ilustracija napuštanja načela pravde, gdje će samozastupajući optuženik u kombinaciji s previše popustljivim sucem dovesti sebe do oslobođajuće presude u prvoj instanci. S ovim u vezi valja promatrati i činjenicu suspenzije suca Frederika Harhoffa, samo mjesec dana prije presude, što je dovelo do postavljanja novoga suca koji nije učestvovao u postupku, i koji je, povrh svega, imao malo „pretresnoga“ iskustva. I na kraju, postojala je i krucijalna međunarodna dimenzija. To što velike

svjetske sile i institucije nisu odgovorile efikasno u prvim etapama oružanoga sukoba, zamjenjujući čvrstu akciju sa bezuspješnim „mirovnim“ planovima i konferencijama, a što je kulminiralo mirovnim sporazumom u Daytonu, prihvatljivim za sve strane, kreiralo je utisak da se radilo o građanskom ratu s posljedičnom simetrijom krivnje (str. 174). Zbog ovoga će i većina u predmetu Šešelj 31. marta 2016. (prvostepena presuda) doći do zaključka da su učinjena djela bila u kontekstu takvoga rata i da su, stoga, bila opravdana.

Osmo poglavje je rezervirano za neka pravna i politička razmatranja presude Međunarodnoga suda u predmetu *Primjene Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida*, dugogodišnjega sudskega procesa između dvije susjedne države, BiH i SRJ, današnje Republike Srbije, koji je završen presudom Suda 2007. Na različite je načine ova vrlo opsežna sudska odluka, s mnogim izdvojenim, zasebnim i različitim izjavama i mišljenjima sudaca ovoga svjetskoga sudišta bila više ili manje značajna, kako za BiH, tako i za Srbiju. Dva su glavna pitanja koja su postavljena u ovome predmetu: je li zločin genocida učinjen u BiH i je li Srbija kao država odgovorna za genocid. Zločin je genocida utvrđen jedino za područje Srebrenice jula 1995., a Srbija je oglašena odgovornom za nesprječavanje i nekažnjavanje počinitelja ovoga zločina. Dakle, presudom iz februara 2007. izostala je međunarodna odgovornost Srbije za direktno činjenje i za saučesništvo u ovome zločinu. Da je Sud oglasio Srbiju odgovornom i za potonja dva ponašanja, vjerovatno bi valjalo raspravljati o reparacijama, što bi ovu državu izložilo, pored stigme, i velikim rashodima (str. 202). Povrh svega, takva bi odluka Suda mogla imati utjecaja na hrvatsku tužbu za genocid protiv Srbije, temeljem čl. IX. Konvencije o genocidu, što je 2015. u Den Haagu završeno odbijanjem tužbi i jedne i druge strane u ovome međunarodnome sporu. U konačnici, neuspjeh na strani Suda da zahtijeva od Srbije, kao strane u postupku, da dostavi potpune, neredigovane verzije dokumenata Vrhovnoga savjeta odbrane SRJ, ostavlja mnoga pitanja otvorenim. Neoglašavanje Srbije odgovornom za saučesništvo u genocidu je kontroverzno, ostavljajući presudu ambivalentnom (str. 202). U Epilogu ovoga poglavlja, autorica daje kratki prikaz onoga što se dešavalo prije februara 2017., a u pogledu Zahtjeva BiH za reviziju presude. Je li se moglo što više i što bolje napraviti, odnosno ranije krenuti u taj proces?

Slijedeći misao R. Wedgwood da je za demokratske države i javnost neprihvatljivo da međunarodni sud donosi nelogične i neefektivne odluke, autorica u devetome poglavljju predočava čitatelju naočigled dvije nepovezane situacije, predmet protiv Florence Hartmann za nepoštivanje suda i „slučaj“ F. Harhoffa. Naziv poglavlja je više no intrigantan: *kritike insajdera*. Autorica piše da su oslobođajuće presude Anti Gotovini i Mladenu Markaču, kao i Momčilo Perišiću, ali i Jovici Stanišiću i Franku Simatoviću, isprovocirale lavinu protesta među pravnicima, grupama za zaštitu ljudskih prava, ali i drugih sudaca, koji su tvrdili da je jurisprudencija ICTY ranije bila drukčija, posebno u pogledu

primjene koncepta direktne usmjerenosti kod pomaganja i podržavanja kao oblika saučesništva. F. Harhoff je svoju kritiku poslao u obliku emaila prema 56 pravnika, prijatelja i saradnika 6. juna 2013., u kojem je istaknuo ozbiljnu zabrinutost u vezi s gornjim oslobođanjima, optužujući tadašnjega predsjednika Tribunal-a, suca Theodora Merona, da je vršio pritisak na njegove kolege, aludirajući čak i na američko-izraelski vojno-obavještajni utjecaj (str. 224). U svome zaključku, autorica daje svoje gledište i drži da ova dva slučaja sugeriraju krivu sudsku prosudbu. Što je s reputacijom ICTY? Nedostatak transparentnosti i zbrkana jurisprudencija nije baš neko naslijede i baca sjenu na njegov cjelokupan dotadašnji rad. Oboje, glasnici kojima vlastita imena počinju slovom F, a prezimena slovom H, izrazili su legitimnu zabrinutost i kažnjeni su za svoje postupke (str. 229).

I naredno, deseto poglavlje (*Predmet Ganić i srbijanski sudovi*), pravi svojevrsnu poveznicu s ICTY. U njemu se nalazi rasprava o slučaju Ejupa Ganića i vođenju postupka za njegovo izručenje Srbiji zbog događaja u bivšoj Dobrovoljačkoj ulici u Sarajevu 2. i 3. maja 1992. Uhićen je 1. marta 2010., prvoga dana suđenja R. Karadžiću u Den Haagu i na Dan nezavisnosti BiH, na glavnoj londonskoj međunarodnoj zračnoj luci Heathrow na temelju ekstradiciskoga zahtjeva koji su izdali srpske sudske vlasti. Nakon oslobođanja M. Krajišnika za genocid i nakon presude Međunarodnoga suda 2007, te nakon određenoga političkoga djelovanja, Beograd počinje vjerovati da je novo, ali malo drugčije pisanje historije o oružanom sukobu u BiH izvodivo (str. 249). Vjerovali su da je i činjenica s njihove strane priznanja međunarodnoga oružanoga sukoba u BiH, a zarad održavanja optužbi teških kršenja Ženevskih konvencija iz 1949, vrijedna igre.

Pretposljednje poglavlje naziva *Zločini i kazna: optužnice i kažnjavanje na ICTY*, razmatra vrlo zanimljive elemente u nekim optužnicama haškoga tužiteljstva, a koji su uočeni od autorice, npr. kada su podignute i za koji vremenski period, dok se u nastavku raspravlja politika izricanja krivičnih sankcija odnosno kaznena politika na Tribunalu. Autorica posebno poentira institut priznanja krivnje, a u tome dijelu, na nekoliko stranica piše o jednoj od kontroverznijih priznanja na ovome Tribunalu, onome B. Plavšić. U ovome se dijelu pravi svojevrsni supstantivni nastavak od ranije u knjizi navedenih iznenađujućih oslobođajućih odluka visokorangiranih vojnih i političkih osoba, te se, s ovim u vezi, detaljno predočavaju promjene koje su nastupile u praksi ICTY u 2012. i 2013. Kroz poglavlje autorica povlači pitanje, koje je, prema mome mišljenju, i osnovna nit koja se provlači kroz cijelu monografiju: je li bilo kakvoga vanjskoga političkoga utjecaja na rad Tužiteljstva i sudskih vijeća ICTY budući da je ovo sudsko tijelo ustanovljeno odlukom političkoga organa Ujedinjenih nacija, koje je, na određeni način, bilo podložno diktatima P5 – pet stalnih država članica u Vijeću sigurnosti (str. 305).

Vrh piramide: Karadžić, Mladić, genocid i uloga Zapada naziv je posljednjega,

12. poglavlja. U njemu nas autorica uvodi u potankosti suđenjima R. Karadžiću (bez pravosnažne odluke, čija je analiza ostavljena za završnicu knjige) i R. Mladiću. U drugome dijelu se elaborira prelazak na Međunarodni rezidualni mehanizam za međunarodne krivične tribunale, ograničen u Den Haagu (MICT), koji je započeo svoj rad u punome opsegu i kapacitetu početkom 2018., nakon što je ICTY prestao s radom u decembru 2017. Ovdje se autorica pita zašto sudska vijeća nisu prepoznala ono što je ustvrdilo Tužiteljstvo ICTY u mnogim optužnicama, zatim ono što je prepoznato u Izvještaju UN Komisije eksperata, ili kako je odlučeno u predmetu *Nikola Jorgić* (Düsseldorf, 1997), a to je da je genocid na području Srebrenice bio samo kulminacija cijelog procesa koji je započeo nekoliko godina ranije? (str. 298) Zašto na ICTY/MICT nikada nije dosuđen genocid koji je počinjen u drugim općinama u BiH 1992? Odgovor na ovo pitanje možda ćemo saznati u presudi Žalbenoga vijeća MICT u predmetu *Mladić*, u pogledu kojega autorica naznačuje da smo u junu 2018. svjedočili ozbiljnim događajima na Mehanizmu koji su zaprijetili integritetu toga postupka (str. 294). Radilo se o izuzećima sudaca Žalbenoga vijeća.

Zašto zločini u BiH 1992. nisu pravno okvalificirani kao zločin genocida dijelom smo saznali u različitome mišljenju suca Jose Ricardo de Prada uz pravosnažnu presudu Karadžiću od 20. marta 2019. Naime, da je izvršenje genocida doista utvrđeno za 1992., postojala bi obaveza za sve države stranke Konvencije o genocidu da spriječe njegovo vršenje, a onda bi takvo što značilo da međunarodna zajednica država, odnosno Ujedinjene nacije, nisu ništa učinile na njegovu sprječavanju i da su, stoga, prekršile međunarodno pravo (str. 305). Jednako tako, Tužiteljstvo ICTY, kao i Komisija eksperata, prepoznali su genocidnu prirodu oružanoga sukoba u BiH još od 1992., dok haški suci, s druge strane, nisu uspjeli reflektirati njihove nalaze (str. 305-306). Prihvatanje termina „etničko čišćenje“ u Ujedinjenim nacijama 1992. za djela genocida u BiH također će stvoriti konfuziju, budući da korištenje izraza genocid povlači međunarodnu intervenciju (str. 306).

U glavnome zaključku koji se odnosi na cijelu knjigu, autorica daje osvrt na široki *outreach* program ICTY i na održavanje tzv. konferencija o njegovu naslijedu (u 2013. i 2017.). Kako autorica navodi, ovi programi i događaji nisu mnogo doprinijeli promjeni klime revizionizma i negiranja nalaza iz pravosnažnih osuđujućih presuda ICTY. Svoj prikaz ove vrlo zanimljive kontekstualne rasprave o mnogim crticama iz bosanskohercegovačke recentnije prošlosti završiće onako kako je svoj glavni zaključak završila i autorica Carole Hodge: sudske odluke koje nisu u potpunosti donijele pravdu za žrtve mogu posijati sjeme za daljnje nemire u regionu (str. 308). Ili, nastavno na drugi dio glavnoga naslova knjige (*Justice vs. Realpolitik*): realpolitika je uvijek bila neprijatelj pravdi (A. C. Grayling, 2005).